

ПОРТРЕТИ ДИПЛОМАТІВ

Сергій Павленко

Представники таємної та прозорої дипломатії за четьманства Івана Мазепи (1687–1709 рр.)

Павленко Сергій Олегович — мазепознавець, дослідник Гетьманщини, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (м. Чернігів). Народився 11 вересня 1955 року у м. Луцьку Волинської області. У 1973—1978 рр. навчався на спецкурсі літкритики українського відділення філфаку КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Заочно закінчив у 1991 році Київський інститут політології та соціального управління (має фах політолога, викладача соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх навчальних закладах). Працював на різних посадах у газетах Чорнобиля (Київщина), Катеринополя (Черкащина) та Бобровищі (Чернігівщина). У 1987—1991 роках був головним редактором чернігівської обласної молодіжної газети «Комсомольський гарт». З 1991 року працює у газеті Верховної Ради «Голос України». У 1994 році очолив редакцію всеукраїнського історико-краєзнавчого журналу «Сіверянський літопис», який видається у Чернігові.

У творчому доробку С. Павленка — книги-дослідження: «Загибель Батурина 2 листопада 1708 року» (Чернігів, 1994), «Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді» (Чернігів, 1996), «Міф про Мазепу» (Чернігів, «Сіверянська думка», 1998), «Іван Мазепа» (Київ, «Альтернативи», 2003) та інші. Підготував серію історичних нарисів про козацьких полковників, старшин доби Мазепи. Статті дослідника опубліковані, крім редагованого ним журналу, у багатьох вітчизняних наукових збірниках та часописах, а також у виданнях Аргентини, Канади та Великобританії. Заслужений журналіст України (з 1994), лауреат премій ім. Б. Грінченка (1994), міжнародної ім. І. Мазепи (1999), ім. М. Коцюбинського (2000), міжнародної журналістської ім. В. Стуса (2003) та інших. Член Національної спілки журналістів України з 1982 року.

гідно з Коломацькою угодою гетьману Іванові Мазепі заборонялося вести дипломатичні переговори з правителями сусідніх держав. Відповідне положення її застерігало: «не писати й не посилати до польського короля, до інших государств і до кримського хана, а коли від якихось государств чи від кримського хана прийдуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих государств на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати»¹. Проте потреба мати неофіційні контакти з Польщею, Кримським ханством час від часу виникала. І. Мазепа шукав союзників на випадок непередбачуваних санкцій Москви щодо Батурина. У гетьманській ієрархії не було інституції, яка б відповідала за зносини з іншими державами. Відповідні, дозволені Малоросійським приказом, дипломатичні функції найчастіше виконував генеральний писар. Гетьман також залучав до цієї роботи у стосунках з царями практично більшість генеральних старшин. Зносини ж із Польщею, Кримським ханством носили таємний характер. Вони не могли афішуватись, позаяк російські урядовці ревниво стежили саме за виконанням цього положення Коломацької угоди. Такі реалії проектували пошук відповідних виконавців таємничих місій. І. Мазепа, як правило, доручав їх або родичам (К. Мокієвському, І. Бистрицькому), або дуже довіреним канцеляристам, знайомим. «Есть и другой человек, прозываемый Быевский, — доносил В. Кочубей царям, — который тако ж до Крыму и до Білогородщины был от него посланный, тилко невідомо о чом; тилко коли сказав сам мні, знат з помилки, же “Казингерей Солтан превисокое имя хулил Великаго Государя Нашего”. Тое мні принеслося устами того Быевского»². На випадок провалу кожен з посланців мав певну легенду, яка знімала підозру з гетьмана. І. Мазепа, до того ж, старався убезпечити себе від викриття й іншими конспіративними заходами, до яких вдавався для успіху справи. Таємні місії 1689–1690 рр. Соломона, 1691 р. — Петрика, 1703 р. — М. Миклашевського, 1708 р. — І. Бистрицького фактично побудовані за одним конспіративним сценарієм. Нижче подаємо біографічні відомості про найзначніших представників мазепинської дипломатії.

БИХОВЕЦЬ ІВАН РОШКЕВИЧ. Самійло Величко одним із джерел свого «Літопису» назвав щоденник Самуїла Зорки, що потрапив до нього від друга-канцеляриста Сильвестра Би-

ховця. Батько останнього Іван Биховець «був за канцеляриста при тогочасних чигиринських гетьманах і там переписав собі той діаріуш діянь Хмельницького»³. Можливо, що перед цим у віці 16—18 років він брав участь у національно-визвольній війні рядовим козаком. До таких припущень спонукає «Реєстр війська Запорозького», в якому під 1649 р. у Ніжинському полку згадується Іван Биховець⁴. У 1665 р. І. Брюховецький посилав генерального осавула Я. Лизогуба з канцеляристом-перекладачем І. Биховцем до калмицького хана Аюки з проханням надати допомогу у війні з поляками⁵. Дипломати, як повідомляє Лизогубівський літопис, затягли «калмыков, которых 6000, и припроводили к гетману»⁶.

Підпис Івана Биховця як «підписка військової канцелярії» зустрічаємо під статтями вибору Дем'яна Многогрішного у 1669 р.⁷

У купчій за 1671 р. повідомлялося, що олишівський обиватель Тарас Андрійович продав Іванові Рошкевичу Биховцю хутір⁸. Очевидно, йдеться про хутір Грабовський⁹, що числився за канцеляристом та його родиною. І. Биховець придбав також після 1667 р. млини під Воронежем на річці Османі та заснував слободи під Олишівкою¹⁰.

Після зміщення гетьмана канцелярист перебрався на Правобережжя до Чигирини під стяги П. Дорошенка. Але й тут не було стабільності, надії на мирне життя. У 1674 р. більшість старшини, козаків правобережного гетьманату перейшла на Лівобережжя. Пішов з ними й І. Биховець. І. Самойлович час від часу використовував здібності недавнього дорошенківця, зокрема його знання мови ординців. Так, у 1677 р. гетьман послав І. Биховця до калмицьких тайшів з проханням надіслати війська для спільної участі у Чигиринському поході¹¹.

Іоанікій Галятовський у «Скарбниці потрібній», описуючи чудеса святої Богородиці, згадував І. Биховця як «козака полку Ніжинського»¹². У 1675 р. йому наснився сон, ніби до нього в Олишівку приїхав «челядник з Батурина... и о(д)дал ему три листы з печатю архимандриты Черніговского Єлецкого, книги сии автора, на которой печати архимандричьи суть инсигнія нарысованы полица чворогранястая з выображенем успения пресвятой Богородицы»¹³. Наступного року І. Биховець відвідав Єлецький монастир, де й розповів про видіння.

Служба в Чигирині (був писарем у суді при П. Дорошенку¹⁴), літературні вправи канцеляриста зблизили І. Биховця з І. Мазепою. У Криму його вважали найближчим до гетьмана¹⁵. Є свідчення того, що вже у 1693 р. він називався значним військовим товаришем¹⁶.

І. Биховець виконував різні дипломатичні завдання І. Мазепи. Відомо, що 17 серпня 1697 р. старий гетьманський посланець розвозив наказ містам на Дніпрі та Псліу¹⁷.

У 1704 р. гетьман доручив йому реалізацію важливої дипломатичної місії у Криму. Про неї І. Биховець докладно оповів у своєму «Діаріуші», своєрідному звіті про почуте, побачене, адресованому як І. Мазепі, так і московським урядовцям (копію нотаток надсилали до Москви). Гетьманський посланець зустрічався з Кримським ханом Селім-Гіреєм, до якого 1691 р. направлявся Петрик з проханням допомоги Гетьманщині. «Тоді хан говорив, — зазначав автор нотаток, — що в листі гетьман до нас писав, те є відомо, що маєш з усного наказу — кажи нам»¹⁸. Згадані слова підтверджують неофіційні контакти І. Мазепи з правителями Криму. І хоча «Діаріуш» не афішує із зрозумілих причин таємних повідомлень, прохань Батурина, видно, що гетьман використовував нагоду обмінятися важливою для нього інформацією, вивідати найближчі плани ханства. «Відаю я, що ти є близький чоловік у пана гетьмана, — підсумував розмову з гетьманським посланцем Селім-Гірей, — і якщо то правда, що гетьман до нас писав і що ти говорив, хай так буде. Амінь»¹⁹. І. Биховець під час візиту до візира чув, як «луччі бусурманські абизи-аги, беї, салтани говорили [...]»: «Щасливі козаки, що мають розумного гетьмана собі»²⁰.

Мазепинський дипломат, як видно з його нотаток, добре знав становище у Криму, Польщі, володів мовою ординців, бо «сам з ними перекладав»²¹. У ході своєї місії він подбав про визволення з неволі багатьох українців.

На жаль, як склалася подальша доля цієї неординарної особистості, нам невідомо. Історик О. Лазаревський висунув припущення, що олишівський сотник Семен Биховець був сином Івана Биховця²².

НОВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІЛЛІЧ (бл. 1676 — після 1727). Один із синів відомого компанійського полковника доби І. Мазепи І. Новицького Григорій навчався у Києво-Могилянській колегії. Митрополит В. Ясинський дякував 25 вересня 1696 р. йо-

го батькові за добре виховання сина²³, який показував приклад у навчанні. Спудей писав додому шанобливі листи, демонструючи свої знання латини, Св. Письма²⁴. 1699 р. Г. Новицький був обраний префектом Старшої студентської конгрегації²⁵. 1700 р. він поставив свій підпис під скаргою митрополиту В. Ясинському на обмеження дії магістрату щодо студентства²⁶.

Г. Новицький згодом розпочав службу військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії²⁷. Є відомості, що він очолив компанійський полк²⁸. Своєму наближеному І. Мазепа 1708 р. доручив бути резидентом при польському коронному гетьманові Адамові Сенявському²⁹, який вагався, кому служити — Петру I чи Карлу XII. Оскільки представник гетьмана схилився його до останнього, то після поразки мазепинців підпав під арешт. Г. Новицького як «изменника»³⁰ та свояка П. Орлика взяли під караул³¹ і відправили на заслання — спочатку в Москву, а з 1712 р. — в Сибір.

Те, що це була як на той час вельми освічена й неординарна людина підтверджує праця «Короткий опис про народ остяцький»³², яку мазепинець написав на засланні 1715 р., вивчаючи побут, звичаї тубільців. Її автор у передмові поділився міркуваннями про те, чому йому спало на думку зайнятися цією справою³³. Г. Новицький наголошував, що взявся за наукове заняття не як допитливий мандрівник, а через вимушені обставини неволі, у якій він прагнув відчутися себе вільним хоча б у пізнанні дійсності. «Быстрость ума человеческого в мгновение ока всю подсолнечную обходити»³⁴, — зазначав автор про переваги свободи розуму.

Можливо, одним із натхненників його праці був митрополит Тобольський і Сибірський, поет та філософ І. Максимович, який фактично теж потрапив із Чернігова за рідних-мазепинців до Сибіру³⁵. Разом з ним Г. Новицький їздив проповідувати православ'я, займався місіонерською діяльністю.

Після смерті І. Максимовича та його наступника Ф. Лещинського у Тобольськ очолити митрополічу кафедру прислали чернігівця А. Стаховського. Як і попередники, останній турбувався про поширення освіти, православ'я у Сибіру. Одним із його активних помічників став Г. Новицький. Орієнтовно після 1727 р. митрополит призначив репресованого українця у Кондинську волость наглядачем за виконанням новохрещеними

православних звичаїв³⁶. Невдовзі під час однієї з поїздок його вбили остяки³⁷.

У «Короткому описі про народ остяцький» зустрічаємо не тільки цікаві історичні, географічні, етнографічні екскурси, спостереження, подробиці автора, а й зразки його поетичної творчості. Вірш з «Передмови до читача» якоюсь мірою є про-
рочим:

*«Неволя ми смерть, се есть воскреснуть желаю.
Живо тело гроб ми есть, всегда умираю.
Скорб и печаль тяжцы умерщвляют,
В живом тело смертельным прахом покривают.
Но содержи сердце в руках своих, Боже,
Еже елико хочет, створити може.
Преклони к сей полезной странном благостине
От плачевной глубины здешной палестине.
Возвести нас, плачевных странников бедственных,
Аки воскресит з мертвых скорбми умерщвленных»³⁸.*

Попри трагічні і сумні реалії заслання, Г. Новицький не за-
непадав духом і зумів створити працю, яка стала цінним пер-
шоджерелом у пізнанні історії побуту, життя сибірських на-
родів. Завдяки цій роботі ім'я мазепинця по-справжньому вос-
кресло із забуття. Додамо до цього, що «Короткий опис...»
спочатку був видрукуваний у перекладі полоненого німця, дра-
гунського капітана І. Мюллера у 1721 р. у Гамбурзі (без поси-
лання на автора)³⁹. У Росії ж рукопис Г. Новицького вийшов
друком 1884 р.

ЗГУРА (СТИГЛІЇВ, ГРЕЧАНІН) ТИМОФІЙ (? — 1708).
Генеральний суддя Василь Чуйкевич на допиті 14 липня 1709 р.
повідомив, що Згура користувався особливим довір'ям у І. Ма-
зепи, і ніби гетьман наказав грекові наглядати за ним⁴⁰. Невідо-
мо, коли Т. Згура з'явився в Україні. Ймовірно, він був серед
греків, які переселилися до Ніжина. Він мав там двір⁴¹, в яко-
му, очевидно, й мешкав. Т. Згурі належали маєтності в Яго-
тинській сотні Переяславського полку⁴². У глейті (проїжджому
листі) від 8 січня 1700 р., виданому І. Мазепою, згадувався Зк-
гурустинович⁴³, значний військовий товариш, який їздив пос-
ланцем гетьмана до Молдавії⁴⁴. Але це, певно, був не Т. Згура,
а якийсь його родич. Бо у листі І. Мазепи до боярина Ф. Голо-
віна від 20 травня 1703 р. повідомлялося, що гетьман «утрати-

лем Зигуру Стилевича (которого послалем был до Юсуп Сараскер силистрийского паше) через запорожцов разбойников в семидесятом числе собравшихся и около Богу и Днестра всяких людей розбивающих, якии спостигши его Зигуру на урочищи Сухом Ягорлику, до смерти забили»⁴⁵.

З дипломатичними дорученнями від гетьмана у Туреччину їздив і Згура. Так, Г. Головкін інформував 9 червня 1708 р. Петра I: «Получили мы на сих днях писмо от гетмана Мазепы, в котором пишет, что посылал он человека своего Згуру до Сераскера — паши Силистрийского с комплементом и со взаимным подарунком и з словесным оправданием в обидах, Белогородцкой орде починенных. А в самом деле посылал он, гетман, его, чтоб подлинно проведал о всяком поведении тамошнем, а наипаче теперь во время бытности тамо послов неприятельских Швецкого и Полского, которые, как он, Згура, сказывал ему, гетману, что с версту от Бендера в одном селе стоят и частые с Сераскером конференции имеют»⁴⁶.

Посланець І. Мазепи прощупував ґрунт для співпраці османів з українцями у звільненні України. Дещо пізніше І. Мазепа відкрито просив допомоги у Туреччини у війні мазепинців проти Московії. Гетьман наділив свого довірника орендою на Білоцерківщині⁴⁷. Також він доручав йому проводити фінансові операції. На Бендерській комісії зазначалося, що «гетьман велів через Згуру виміняти звичайну монету на дукати»⁴⁸. Ніжинський грек-довірник І. Мазепи помер у кінці 1708 р. у Ромнах⁴⁹, тодішній резиденції Карла XII та І. Мазепи.

ХАРЕВИЧ ЮРІЙ. Уперше прізвище гетьманського дворянина як посланця зарясніло у документах доби І. Мазепи на початку 1690 рр.⁵⁰ Вихідцеві з Правобережжя⁵¹ гетьман доручав різноманітні завдання. Так, він їздив з листами, повідомленнями з гетьманської столиці до Москви (1691 р.), до Запорозької Січі (1691, 1708 рр.), Казикермену (1691 р.)⁵². Також йому доручались і господарські справи. Він був дозорцем «Конотопських млинів панських»⁵³. Уже тоді Ю. Хареви́ч став значним військовим товаришем.

У серпні—вересні 1708 р. він разом з московським посланцем Ф. Дуровим возив жалування запорожцям. Отаман князя-новського куреня обурився, що йому перепали собо́лі з відрізними щоками. Невдоволені запорожці прикували Ю. Хареви́ча до гармати і «за бороду драли и выговаривали ему, что как он

приїхав в Переволочню, не дал им знать и не дождался их поїхав до Сечи»⁵⁴. Можливо, все це було розігране для Ф. Дурова, аби той передав московським урядовцям, як треба шанувати запорожців. Тоді ж, як довідуємось з допиту канцеляриста О. Дубяги, Ю. Харевич передав козакам Запорозької Січі прохання І. Мазепи, «чтоб они, запорожцы, шли к нему, гетману, на помощь, когда он их требовать будет, и запорожцы, де в том ево гетмана как он, Дубяга, слышал, обнадежили»⁵⁵.

НАХИМОВСЬКИЙ ФЕДІР ІВАНОВИЧ (?–1758). Один із найактивніших борців за вільну Україну в 1715–1755 рр., соратник Пилипа та Григорія Орликів Федір Нахимовський розпочав свою політичну кар'єру при дворі Івана Мазепи. Він походив з Лубенського полку⁵⁶.

Очевидно, перед появою в оточенні гетьмана Ф. Нахимовський отримав непогані знання в Києво-Могилянській колегії, оскільки неодноразово виконував дипломатичні доручення як І. Мазепи, так і П. Орлика. Причому за їхнім проханням складав важливі таємні депеші. Данило Апостол розповідав, що з Бахмача на початку листопада 1708 р. гетьман та Карл XII послали Ф. Нахимовського до польського короля Станіслава Лещинського⁵⁷. Після полтавської поразки 1709 р. він був генеральним бунчужним, а потім (з 1730-х рр.) генеральним писарем П. Орлика⁵⁸.

Проживаючи у Туреччині, Швеції, Польщі, активно боровся за українську справу. Навіть на схилі літ у 1750-х рр. Ф. Нахимовський планував підняти антимосковське повстання в Україні. Син П. Орлика Григорій Орлик з пошаною писав про нього у 1753 р.: «Цей старшина був дуже корисний при листуванні гетьмана І. Мазепи з небіжчиком шведським королем (Карлом XII). Йому довіряли в найтаємніших місіях, і мій батько користувався ним у найделікатніших справах»⁵⁹. Генеральний секретар міністерства закордонних справ Франції Терсієр теж відзначав у 1752-х рр. здібності Ф. Нахимовського: «Цей старшина дуже розумна людина, сильно прив'язана до свободи своєї батьківщини...»⁶⁰ У грудні 1755 р. він разом з Ф. Мировичем у Бахчисарай зустрічався з запорозьким козаком Василем Романовським і попросив його передати на Січ, що вони перебувають у Криму, аби «військо Запорозьке низове від Російської держави відвернути і навести до хана кримського»⁶¹ на вигідних умовах. Узагалі ж, за свідченням січовиків Івана Орловсь-

кого та Омеляна Черевика, які бачилися з емігрантами, останні дуже розраховували на союз прусського, французького, шведського і польського королів у боротьбі з Росією, таємну їх згоду у грудні 1755 р. — січні 1756 р. спільно з кримським ханом розпочати війну з нею⁶². Та задуми обох мазепинців залишилися з незалежних від них обставин нереалізованими.

Федір Іванович Нахимовський помер майже одночасно з Ф. Мировичем — у 1758 р.

ВЕЛЕЦЬКИЙ ВАСИЛЬ ЙОСИПОВИЧ (?—1721). І. Мазепа помітив свого майбутнього довіреного дипломатичного посланця ще за життя на Правобережній Україні. В. Велецький був сином полковника, який служив у польському війську. Як і багато старшин, він перейшов на Лівобережжя «с польских краев»⁶³. За плечима у нього вже був певний досвід, навчання у Києво-Могилянській колегії, робота у гетьманській канцелярії⁶⁴. Певно, правобережець якийсь час побув у полоні у кримчан, адже у подальшому гетьмани використовували його як тлумача з ними.

Відразу після скинення І. Самойловича В. Велецького бачимо у колі наближених до гетьмана. У жовтні 1687 р. І. Мазепа послав його до Стародуба ревізувати конфісковане майно полковника Якова Самойловича⁶⁵. У складеному по цьому звіті В. Велецький називався гетьманським канцеляристом. 1688 р. І. Мазепа, «з певних респектов заховуючи на далний час до услуг войскових пана Василя Велецкаго», взяв його під «рейментарскую оборону, абы он яко до войска и где поход военный окажется — при боку гетманском под бунчуком найдовался, так и до суда войскового, а не до полкового, належал в прилучающихся расправах»⁶⁶.

Маючи помешкання у Гадячі, довірник гетьмана залучався при потребі до важливих справ гетьманського уряду. Зокрема, у 1692 р. І. Мазепа викликав його у Батурин і доручив супроводжувати піддячого Посольського приказу Василя Айтемирова, який їхав у Крим вести переговори про укладення мирного договору.

У Криму В. Велецький пробув разом з російським дипломатом до 1695 р. Причому ще 1692 р. зустрічався з Петриком, який повідомив йому, «что де Царского Величества посланной задержан будет в Крыму надолго»⁶⁷.

В. Велецький «другий раз року 1699 в Крымском ханстве был же и того ж року оттудова и повернувся»⁶⁸. Крім дипломатичних завдань, він ще й виконував обов'язки гадяцького полкового судді (1697—1711), наказного полковника (1705)⁶⁹.

Важливість виконання місії до Криму переконує, що вона була доручена людині І. Мазепи. Не випадково Петрик шукав контакту з В. Велецьким. Гетьманський канцелярист, на нашу думку, оберігав царського посла від інформації, що могла зашкодити гетьманові, сприяв появі повідомлень для Москви, вигідних І. Мазепі.

У січні 1711 р. Гаврило Головнин інформував І. Скоропадського про те, що «судья Гадичский Велецкий ушел к неприятелю, как о том в особливом письме к Вашей Вельможности писал»⁷⁰. У лютому того ж року з'явилися нові подробиці про його вчинок. «Понеже о судье гадичском Василье Велецком, — писал Г. Головкін, — из свидетельств, которыя привез сюды секретарь Василий Степанов, усмотрели мы, что явилось инако, не так как об нем здесь пронеслось: того ради изволите, Ваша Вельможность, его судью взять с собою в Киев, дабы нам о том деле изустно от него слышать, и о том решение учинить»⁷¹. Як відомо, у січні 1711 р. союзні війська Криму та П. Орлика розпочали акцію визволення України. Населення прихильно зустрічало орликівців, масово вливаючись у їхні лави. Московські урядовці, аби попередити поширення руху відступництва, вдалися до заходів застереження. Г. Головнин так про це інформував гетьмана: «Хотя Его Царское Величество не имеет сомнения в верности Вашей Вельможности и всей старшины, однако ж, чтоб не было в том числе таких, которые бы могли быть легкомысленны, то-не без сомнения: того ради, дабы толь безопаснее на обоих сторонах и вне всякаго сомнения быть, разсудил Его Царское Величество за благо, дабы всех полковников и старшины генеральной и знатной полковой женам по Вашем выходе из Глухова быть в Глухове. И дабы в том не было оным старшинам оскорбления: того ради изволь, Ваше Вельможность в том для общей пользы показать собою образ, и оставить жену свою в Глухове, советуя и приказывая, дабы и они жен своих в Глухове оставили»⁷². Очевидно, згадане, неузгодженість дій союзницьких військ Криму та П. Орлика негативно вплинули на визначення позицій Лівобережної старшини. В. Велецько-

му вдалося швидко знайти аргументи, які реабілітували його в очах Москви.

ВОЛОШИН ПЕТРО. На Правобережній та Лівобережній Україні у XVIII ст. селилося багато православних вихідців з Греції, Валахії, Сербії. Вони ставали тут на службу, займалися господарством. П. Волошин, як свідчить його прізвище, був за походженням волохом. Оскільки при І. Мазепі він значився у Прилуцькому полку козаком⁷³, то можна припустити, що його рідня опинилася у козацькому середовищі за правління І. Самойловича після подій 1674 р., коли багато найманців, козаків, мешканців правобережних містечок перейшли на Лівобережжя. У 1666 р. сердюцьким полковником у П. Дорошенка згадувався Василь Волошин⁷⁴. Можливо, це його батько або ж брат, який перейшов на Лівобережжя. Козак знав татарську і молдавську мови, користувався довір'ям як у прилуцького полковника Д. Горленка, так і в гетьмана, який неодноразово залучав його до виконання таємних дипломатичних місій. Так, улітку 1693 р. І. Мазепа відправив П. Волошина до Криму з листами до кримського хана. Але в Перекопі він ніби «обронил»⁷⁵ царське послання «и ищет»⁷⁶. І. Мазепі було вигідно, аби між Кримом та Москвою продовжувалась ворожнеча, а тому й слід розглядати втрату листів у цьому контексті.

Цікаво, що царського посланця В. Айтемирова кримчани утримували під охороною з 1692 по 1695 рр., не дозволяючи йому повернутись на батьківщину. У той же час у листопаді 1693 р. П. Волошина було відпущено додому⁷⁷.

У 1695–1696 рр. гетьман відправив його «для вивідання вістей до волоського господаря Константина Дуки»⁷⁸. П. Волошин, як сповіщав С. Величко у літопису, був затриманий у ханського гетьмана, Стецикового брата»⁷⁹ і ніби «втік до Ясс»⁸⁰.

Зазначимо, що у ханського гетьмана Стецика, який мав резиденцію у Кагарлику, у 1693 і 1695 рр. писарем був Петрик (Сулима). Про це свідчив у Москві царський посол до Криму В. Айтемиров⁸¹. Можливо, П. Волошин знову ж таки погоджував у такий спосіб з ним та ханським гетьманом якісь дії.

26 листопада 1696 р. І. Мазепа відправив П. Волошина до царя, аби його посланець детальніше оповів про ситуацію на Волощині, в Яссах.

ЛИСИЦЯ ІВАН ПАВЛОВИЧ (? — до 1700). Військова кар'єра сина брацлавського полковника Павла Лисиці почалася

у Брацлаві, де він замінив батька на полковницькому уряді⁸². Після падіння правобережного гетьманату П. Дорошенка І. Лисиця перебрався на Лівобережжя і деякий час очолював охотницький полк⁸³. Згодом він потрапив у коло наближених І. Самойловича, який не раз доручав І. Лисиці важливі дипломатичні завдання⁸⁴. Також він брав участь у двох Чигиринських походах⁸⁵.

У листопаді 1685 р. з Москви до Константинополя відбуло посольство на чолі з Микитою Алексеєвим для переговорів з патріархом про передачу Київської митрополії в підпорядкування Московському патріархату⁸⁶. І. Самойлович відправив разом з ним свого посланця І. Лисицю, який мав передати гетьманські грамоти — прохання з вищезгаданого приводу⁸⁷. Як зазначалося в одному тодішньому документі, «и по той его посылке та митрополия святейшему московскому патриарху уступлена и совершенно отдана»⁸⁸. Крім того, І. Лисиця, який, певно, знав турецьку мову, зустрічався з султаном у справі повернення українських полонених⁸⁹.

На Коломаку у 1687 р. І. Лисиця як значковий військовий товариш брав участь у зміщенні гетьмана⁹⁰. Він підписав Коломацькі статті і відразу опинився у команді наближених І. Мазепи. Причина цього єднання зрозуміла — старшина служив у П. Дорошенка, отже, їх зближувало минуле бойове побратимство.

Відразу після Коломаку І. Лисиця як людина, якій І. Самойлович довіряв свої фінансові справи, передав новому гетьманові приховані скарби його попередника⁹¹.

Знатного військового товариша І. Мазепа використовував при вирішенні багатьох важливих справ. Так, вирушаючи 20 липня 1689 р. до Москви, гетьман відправив у полки з І. Лисицею універсал, в якому закликав козаків та простолюддя під час його відсутності зберігати спокій, «чтоб те плевелы меж народом не сеялись и плевелосеятели в недобрых речах своих были воздержаны»⁹², а ті, хто поширює різні чутки, щоб «были за караул взяты»⁹³.

Наприкінці лютого 1690 р. І. Мазепа відправив значкового військового товариша у Москву у справі Соломона з листом від Й. Шумлянського⁹⁴, що було свідченням високого ступеня довіри до посланця. І. Лисиці гетьман доручав очолити і велике українське посольство до російської столиці з нагоди іменин Петра І 29 червня 1694 р.⁹⁵ У проїжджих документах він зна-

чився як полковник⁹⁶. Під час військових походів другої половини 1690-х рр. наблизений гетьмана, очевидно, або помер, або загинув.

Залишились відомості про його сина Якова, який вступив у 1699 р. до Києво-Могилянського колегіуму⁹⁷. Після закінчення навчального закладу він у 1712 р. прийняв чернечий постриг і з 1716 р. викладав граматику у Києво-Могилянській академії⁹⁸. Відомо, що І. Лисиця мав ще й двох дочок.

РУСИНОВИЧІ. Російський резидент у Варшаві І. Волков у 1690 р. дізнався, що з Польщі в Україну таємно ходить чернець Іраклій Русинович і передає повідомлення королю⁹⁹. У свою чергу його нібито інформують слуги І. Мазепи. Польська ж сторона у своїй таємній кореспонденції називала ченця Печерського монастиря І. Русиновича «великим агентом п. Мазепи»¹⁰⁰. Він мав погодити питання про повернення Соломона. Очевидно, Русиновичі родом з Переяславщини. Козак Переяславського полку (1663 р.) Павло Ростанович (Рустанович) мав кілька синів¹⁰¹. За походженням він був греком. У 1687 р. згадувався ігумен Мгарського монастиря Макарій Русинович¹⁰², якому І. Мазепа допомагав розбудувати обитель. Л. Баранович у лютому 1689 р. посилав до царів «наместника своего отца Палиехта Русиновича»¹⁰³. В. Кочубей у своєму доносі свідчить, що 7 вересня 1707 р. «міщанчук лвовский» Русинович «в Батурині повідал, же “он от Сенявского, Тарла, Хоментовского и Потоцкого, старости Рубешовского и иных, лист привезл до его милости, пана гетмана. Правда (мовит) на дорозі к Заславю ревідовали мене москалі, але я штучне оние листи схоронил и в цілости до рук его милости довелз. Хотел же его милость, пан гетман, через мене: (мовит), и отвіти до помянутых особ посылати, але я (мовит) отпросился, жебы кто инший тие респонси потвозил, сам обавляючись, чтоб у мене оних листов не перенято, яко (мовит) сюда ідучого мене в том настрашено в помянутом Заславі”. Говорил и тое он, Русинович, же и Сенявский, гетман коронный, мовил ему: “Вивідайся, що на Україні діється, а особливе, чи склонии к нам, поляком, козаки, чи ли ни, и предложи (мовит) самому его милости, пане Мазепі, гетману, нехай нам будут зычливи, естьли хотят, жебы им же было добре, бо (мовит) мы певне відаем, же государь шведов не видержит, то теж и козаки, если при нем zostаватимуть, погинуть; з нами бы зась будучи, в цілости и при своих вольностях найдовалися”. Кгды

теды я (мовит) доносил тое его милости, пану гетману, отвітывал в тие слова: “Бог сам свидитель, той нехай так подает мні силу и кріпость в здровю моем, которое мію слабое, же естем паном поляком зычливый... Вижу я и сам, як государ оскорбил Польшу, але теж и Украину натто обтяжил. Я и сам не знаю, що з собою чинити, если до чого прииде; я не змогу удержати козаков, як на которую сторону схотят удатися”¹⁰⁴.

На жаль, інших подробиць про діяльність агентів І. Мазепи Русиновичів не вдалося відшукати.

ІВАНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР. Російський піддячий Герасимов, який був на службі у російського резидента при польському дворі, зустрів на ринку козака. Як з’ясувалося, це був О. Івановський, який служив у І. Мазепи¹⁰⁵. Він нібито приїхав до коронного гетьмана Яблоновського з проханням вислати Соломона в Смоленськ. Разом з тим із свідчення Герасимова випливає, що гетьманський посланець бачився з С. Гродським (Соломоном) у Жовкві¹⁰⁶. У листі ж до останнього від 15 березня І. Мазепа зазначав: «И обьявляем честности твоей сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы, за печатъми великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны, чтоб никто не дознался, что за листы и к кому пошли, и пан Лизогуб пошлет своего челядника к честности твоей в Жолкву, а тот челядник имеет своих приятелей в Остроге (...) А те листы належат один королю е. м., а другой к е. м. епископу Львовскому, а тебе третій»¹⁰⁷. Як на нашу думку, челядник Я. Лизогуба — О. Івановський, який передав Соломону прохання гетьмана свідчити, ніби він прийшов у Польшу за намовою Михайла Гадяцького, колишнього гадяцького полковника. Саме такої версії пізніше дотримувався спійманий чернець.

ЗЕЛЕНСЬКИЙ (ректор, ксьондз). У 1666 р. брацлавським полковником був Михайло Зеленський. 28 квітня того ж року він їздив у Варшаву на сейм як козацький посол¹⁰⁸. У І. Мазепи лубенським полковником у 1701—1708 рр. був свояк Дмитро Зеленський. Очевидно, посланець гетьмана Зеленський мав з ним якийсь родинний зв’язок. Імовірно, гетьман знався з ним ще за часів перебування у Варшаві або у Дорошенка. У всякому разі зустріч І. Мазепи з Зеленським у квітні 1707 р. була не першою, тому що, як згадував П. Орлик, гетьман зрадив його появи¹⁰⁹, і вони «на єдині с собою затворившися, о чом через долгое время конферовали, сам Бог вість»¹¹⁰. Тоді ж І. Мазепа

послав співрозмовника в Саксонію «для провідованья, як скоро оттуль войска шведские рушать»¹¹¹. Зеленський, за одними даними, — ректор колегії у Вінниці, а за іншими — ксьондз¹¹², у вересні 1707 р., як свідчив В. Кочубей, переконував старшин у Києві не боятися шведів: «Вы (мовить) панове козаки, нічого не бойтеся взглядом шведа, который не на вас готуется, але на Москву»¹¹³. Він також приїжджав таємно у Батурин¹¹⁴, привозив листи від польських кореспондентів, короля. Шведський офіційний біограф Карла XII Г. Нордберг у своїх нотатках за жовтень 1707 р. повідомляв про посланця від гетьмана до короля Станіслава Лещинського з союзницькими намірами, «якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля»¹¹⁵. І. Мазепа запевнив Карла XII: «Шість чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів»¹¹⁶.

Цим передавачем надтаємної інформації явно був Зеленський, бо він фігурував у джерелах як посланець І. Мазепи.

Відомо, що Станіслава Лещинського коронував львівський архієпископ Костянтин Зеленський, якого у лютому 1707 р. схопили російські вояки генерала Рене¹¹⁷. Він був відправлений до Москви, де, як читаємо в повідомленні єзуїтів своєму керівництву, «тутешній полонений» помер від тяжкої хвороби у лютому 1709 р.¹¹⁸ Очевидно, йдеться теж про родича ректора Вінницької колегії.

Посланець І. Мазепи Зеленський у 1720-х рр. турбувався про долю мазепинців, зокрема за його протекцією був прийнятий під команду полковника Загвойського Опанас Герцик¹¹⁹.

КОНДАЧЕНКО. Полтавський козак, якого не знаємо навіть імені, фігурував у доносі В. Кочубея як посланець гетьмана. Його І. Мазепа «посилал многократне до разных солтанов и до самого хана з словесними, ему самому відомими наказами»¹²⁰. Очевидно, Кондаченко служив разом з гетьманом у П. Дорошенка або мав з ним якийсь родинний зв'язок.

ГЛУХІВЕЦЬ ЯКІВ. Походження «нарочного посланця» гетьмана невідоме. Можливо, він був братом або сином Дмитра Глухівця, лубенського полкового обозного¹²¹, який згадується на цій посаді під 1687—1699 рр.¹²²

На початку правління І. Мазепи йому було доручено кілька дипломатичних місій. Наприкінці грудня Я. Глухивець повіз лист гетьмана до польського коронного гетьмана Станіслава Яб-

лоновського з подякою «за то присланное поздравление, свидетельствованое мне доброхотение, когда яко волею всемогущего Бога... На тот уряд возван есмь»¹²³. У посланні до В. Голіцина від 1 січня 1688 р., згадуючи про свою кореспонденцію у Польщу, керманич України називав свого посланця «в тех краях бывалого»¹²⁴. Крім виконання головного завдання, він мав і додаткові доручення розвідувального характеру. З'явившись 30 січня 1688 р. у Батурина, Я. Глухівець повідомив «о настоящем в державе королевского величества поведении, так ж и о перемене власти Магмета, турского салтана и о новопоставленном салтане»¹²⁵. Як довідуємося з листа гетьмана, направленного у лютому того ж року В. Голіцину, С. Яблоновський проінформував його посланця, ніби має «писма, рукою Полуботковою писаны до хана крымского, через которых будто он, Полуботок, в некоторых из ханом вступал совети»¹²⁶.

У травні гетьман послав «товариша войскового»¹²⁷ у Москву до Голіциних з діловими пропозиціями. Я. Глухівець, крім того, супроводжував до В. Голіцина будівельника, який «круг строения мельниц работати хошет»¹²⁸. З листа гетьмана від 20 травня 1688 р. довідуємося, що його посланець «товарыщ войсковый», не такий уже простак. У Москву він їхав за підтримки І. Мазепи «имея в промысле торговом к сооружении дела»¹²⁹. Очевидно, комерційна пропозиція мала зацікавити родину Голіциних, за підтримки яких і вони, і автор ідеї отримали б непоганий зиск. Гетьман у своєму листі дуже просив «ево (Глухівця. — Авт.) выслушат, и в чем [он] милости и заступления вашей княжой вельможности будет употреблять благодетельскую свою милость к нему явить»¹³⁰.

Довірник І. Мазепи у січні 1689 р. доставив В. Голіцину важливу кореспонденцію з порадами, як краще здобути Крим¹³¹.

Восени 1688 р. Я. Глухівець вдруге з'їздив до С. Яблоновського у Польщу «как для отдания ему взаимное (как он мне (І. Мазепі. — Авт.) учинил), почасті, так и для проведывания тамо оглашающихся ведомостей»¹³². Після повернення у Батурин він був відправлений до Москви, щоб «обо всем, что видел и слышал» «о поведении польском»¹³³ словесно доповісти.

Посланець виконав ще одне завдання. У Польщі за дорученням гетьмана він підшукав двох «добрых певчих во двор монаршеской»¹³⁴, яких і доставив у російську столицю.

Комерційний проект Я. Глухівця, як на нашу думку, після падіння В. Голіцина не мав успіху.

Довіреного посланця І. Мазепи зустрічаємо також у джерелах за 1691 р. Тоді він разом із стольником Афанасієм Чубаровим, піддячим Боніфацієм Парфентьевим привозив на Січ жалювання¹³⁵.

ВИСОЦЬКИЙ РОМАН. Гетьманський дворецький належав до роду Гамаліїв, які ще у 1650-х рр. називалися Висоцькими.

Його прізвище вперше зустрічаємо у листі І. Мазепи до В. Голіцина. Гетьман повідомляв останнього про відправлення у квітні 1688 р. до царського двору «при знатном и ближнем слуге моем Романе Высоцком»¹³⁶ п'яти співаків з Чернігова та одного — з Києва. 18 травня дворецький повернувся додому¹³⁷. «Нарочного посланного к Москве дворецкого»¹³⁸ гетьман відправив із посланням до В. Голіцина і влітку 1689 р.

Наближений гетьмана виконував відповідальні дипломатичні місії й пізніше. Так, у грудні 1689 р. доставив царям «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманского, во все времена князю Василью Голицину»¹³⁹. Вовзив Р. Висоцький у Москву і гетьманське донесення від 28 березня 1690 р.¹⁴⁰, двох спійманих польських паліїв-лазутчиків¹⁴¹ (грудень 1690 р.). При останній поїздки дворецький вирішував питання присилання до І. Мазепи лікаря. У листі до царів гетьман зазначав, що він доручив Р. Висоцькому «и иные домовые дела мои исправляти, в царствующем граде»¹⁴². У 1696 р. гетьманський наближений супроводжував з Москви до Батурина турка Абдремана¹⁴³.

У джерелах дворецький згадується до 1701 р.¹⁴⁴ За вірну службу гетьманський наближений отримав у володіння с. Ярошівку у Прилуцькому полку¹⁴⁵.

БОЛБОТ (ЗОЛБОТА) ДАНИЛО. Д. Болбот був одним з найвідданіших гетьманові військових канцеляристів. 24 лютого 1708 р. І. Мазепа послав його разом з І. Скоропадським до царя¹⁴⁶, аби нейтралізувати свідчення донощиків проти себе. Він виконував й інші таємні та рядові доручення гетьмана. Так, у січні 1707 р. їздив представляти у Конотоп нового сотника. «Посилаем от боку нашего и Данила Болбота, значного канцеляристу войск, — писав в універсалі І. Мазепа, — зличивши тот уряд сотничества, вруčiti и корогв дати ему, и Григорию

Костенецькому, который тот уряд сотництва объявши, должен будет добрых миловати, а злих и преступных карати»¹⁴⁷.

І. Мазепа після повернення Д. Болбота у жовтні 1708 р. з царської ставки у Борзну оголосив старшині, що деякі його довірені там «через того ж канцеляристу... перестерегали его Мазепу, чтоб до двору царского величества не ехал»¹⁴⁸. Хоча насправді, як зізнався посланець гетьмана у 1714 р. Орлику в Букурешті, «ничего ни от кого противного о нем (гетьмані. — *Авт.*) не слышал»¹⁴⁹, ніхто не думав його арештовувати.

Д. Болбот возив листа від шведського першого міністра Піппера до Криму, весною 1709 р. супроводжував з Очакова до Січі турецького посла¹⁵⁰. Згодом він перебував разом з мазепинцями в Бендерах та Яссах. П. Орлик згадував, що у 1714 р. Д. Болбот збирався іти в монастир¹⁵¹.

БИСТРИЦЬКИЙ ІВАН. Свояк І. Мазепа І. Бистрицький (його дружина була тіткою Войнаровського) управляв Шептаківською волостю у 1687—1708 рр. Він заснував на її території чимало нових слобод¹⁵², чим значно збільшив населення округи. Крім господарських справ (управитель збирав продовольство «на кухню» гетьманської резиденції), І. Бистрицький виконував різноманітні делікатні доручення І. Мазепа. Наприклад, у 1687 р. вкопував приховані скарби І. Самойловича і передавав їх гетьману¹⁵³. Схоже, у березні 1688 р. гетьманський свояк-«слуга» возив у Москву до В. Голіцина не тільки листа від свого зверхника з коментарем «плевельных речей» у Путивлі «Федора Иванова о мне гетмане и о нескольких подручных мне людей»¹⁵⁴, а й солідну фінансову віддачу за заступництво. В офіційному супровідному листі від 24 березня І. Мазепа зазначав, що, «посылаючи з умыслу слугу моего Ивана Быстрицкого к Царствующему великому граду Москве отдаю мое низкое челобите Вашей княжой Велможности, милостивому моему Благодетелю» і «препосылаю поздравленье»¹⁵⁵. Подібне лаконічне привітання він міг послати і з генеральним суддею М. Вуяхевичем, який тоді ж віз разом з канцеляристом П. Івановим до царів повідомлення від 26 березня про переговори між ним та воеводою Л. Неплюєвим про військову кампанію 1688 р.¹⁵⁶

Отже, І. Бистрицький, мабуть, виконував додаткове таємне доручення. «Прирекая обетница моя вашой княжой вельможности не могла через немалое время прийти в надлежащее исполнение, — зазначав І. Мазепа у приватній записці В. Голіцину,

знайдений після арешту останнього у 1689 р. його противниками, — едно за всегдашними моими около дел на новости уряду моего втрудились трудными забавами, другое за тым, же не моглем наскоре приспособитися в такую способность, якая бы до посланья была удобна. Теперь теда тую должность мою в пилности належитой составивши, посылаю вашей княжой велможности, милостивому благодателю моему, в червонных золотых пять тысяч и осм сот рублей, в копейках три тысячи рублей, а в талерах битых тысячу и двесте рублей, всего десять тысяч рублей. Якое мое приношение изволь, ваша княжая вельможность, принять милостиво и ховати меня в милостивой отческой и благодетельской своей ласце и заступлении. Ощо покорне прошу: обещаючи то по себе, донележе жити буду, же во всем желательным и послушным семь работник вашей княжой велможности, о его же милостивую отческую ласку истинным всецелым усердием всегда повольными услугами моими старатися буду»¹⁵⁷.

Реалії березня 1688 р. (наклепи у Путивлі на гетьмана, зустріч з Л. Неплюєвим, який, як довідуємось з інших документів, бажав пожитись конфіскованим майном і чинив певний тиск у цьому плані на керманича України) дають підстави датувати записку В. Голицину часом приїзду І. Бистрицького до Москви. Після повернення останнього у Батурин І. Мазепа 11 травня 1688 р. доручив йому виконати, по суті, аналогічне завдання — доставити генеральному обозному В. Борковському частину конфіскованого майна І. Самойловича¹⁵⁸. На свого наближеного свояка гетьман покладав відповідальну місію — повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. Для цього І. Бистрицького викликали у Борзну, де, як згадував П. Орлик, йому було наказано «при всіх нас присягнути ему на секреті, а мні приказал написать ему инструкцию до графа Пипера»¹⁵⁹. Відданого посланця відправили разом з полоненими до шведів з посланням «ни таким ни сяким без подпису, без печати и без жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу от себе»¹⁶⁰. Підстраховуючись, І. Мазепа, за пізнішим повідомленням англійського надзвичайного посла Чарлза Вітворта, інформував царя, «що він бунтівник і втікач. Цим гетьман відвернув від себе підозріння, яке у зв'язку з тим могло постати»¹⁶¹.

І. Бистрицький з'явився у шведській армії 18 жовтня, коли вона залишила за собою Стародуб¹⁶². У спогадах А. Гилленк-

рока, генерал-квартирмайстра шведської армії, про це є запис: «Цей козацький старшина передав прохання, щоб Й. В. (Його Величність. — *Авт.*) змінив свій марш і вирушив у напрямку Новгород-Сіверського, щоб там зайняти позицію. Король обіцяв та наказав... заопікуватися гостем. Коли вони обидва сиділи за обідом, прибув слуга старшини з Новгород-Сіверського і повідомив його, що фельдмаршал Шереметев повним ходом марширує на Новгород-Сіверський. Тоді попросив цей козацький старшина... доповісти королеві, що потрібно якнайшвидше послати туди шведський відділ, щоб зайняти там позицію»¹⁶³. Карл XII дещо з запізненням, яке виявилось зрештою фатальним, тільки увечері віддав наказ генералові Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Його підрозділ через це лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від цього міста, у селі Шептаках. Спійманий росіянами шептаківський вїйт на допиті дав такі свідчення: «Был де он, войт, в Шептаках, в то число пришли в ту деревню и показались ему швецкие люди, сколько числом, не знает. И он, войт, ис той деревни ушел в Новгородок и сказал о том сотнику Журовченку. И сотник ему сказал, что хател послать проведовать, какие люди. А полк московской еще в Новгородок не пришел. Того ж числа пришел к нему Быстрицкого холопец Усович и взял ево, войту, с собою в деревню Шептаки, сказал ему, что де пришло московское войско со князем Меншиковым, а не шведы. И как они приехали в Шептаки к пану Быстрицкому, и Усович сказал Быстрицкой, что идут московские люди в Новгородок. И он, Быстрицкой, пошел, сказал швецкому генералу, что можно москвич побить и велел ему, войте, отвесьть швецких людей на дорогу, которою идут от Камня в Новгородок московские люди. И он привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице. А сам он, войт, поехал в Новгородок и приехал на отводной караул, сказал козакам, что швецкова войска тысяч с пятнадцать стоят в Шептоках и на дороге у мельницы. И пришел в городок, и сказал городничему и сотнику тож, что шведов пятнадцать тысяч, и сотник отдал ево, войту, за караул. И по приказу пана Быстрицкого сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встретили с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего. Да он же, Быстрицкий, сказал ему, войте, что поедет он того ж часу до гетмана. А Усович остался при Быстрицком. А Быстрицкой при шведе ходит свободна»¹⁶⁴.

Оскільки допитували війта росіяни у Новгороді-Сіверському 20 жовтня, стає зрозумілим, що шведи запізналися увійти у місто буквально на якусь годину.

І. Бистрицького було відправлено до гетьмана з відповіддю короля, який згоджувався взяти запорозьке військо під свою протекцію¹⁶⁵. Отримавши її, І. Мазепа відразу направив повторно свого свояка до Карла XII. Гетьман висловлював радість з приводу обіцяної протекції, просив шведів прискорити марш для з'єднання, аби врятувати підрозділи Гетьманщини від небезпеки¹⁶⁶. І цю місію І. Бистрицький виконав успішно.

Подробиці переговорного процесу показують, що управитель Шептаківської округи, очевидно, знав латину, тобто мав непогану освіту, яка давала змогу йому вільно спілкуватися з іноземцями.

І. Бистрицький залишався з І. Мазепою до його смерті. Бендерська комісія показала, що свідчення наближеного гетьмана стали вирішальними при визначенні належності військового скарбу. Адже він разом з Довгополом у 1687 р. «викопали з землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана»¹⁶⁷. Як з'ясувалося пізніше, І. Бистрицький за певну винагороду, обіцяну А. Войнаровським, лжесвідчив на користь останнього, доводячи, що військовий скарб — приватна власність І. Мазепи¹⁶⁸.

12 жовтня 1717 р. П. Орлик переслав з Христіанстада до Стокгольма копію листа померлого полковника І. Бистрицького (здається полковником у джерелах бойових дій 1712 року¹⁶⁹), адресованого шведському королеві: «Ваша королівська величносте і милостивий пане! Не через будь-кого іншого, а тільки через Мазепу покинув я свою добродішну дружину, своїх дітей та свої маєтки, і, пробувши у нього на службі 40 років, я не зрадив його, коли двічі їздив з листами від нього до Вашої королівської величності. Але тепер шляхетний пан Войнаровський дурить пустими обіцянками, при тому, що моя дружина була з ним у дружніх стосунках, бо Мазепа був його дядьком, а моя дружина, уроджена Городисько, — його тіткою. Спочатку пан Войнаровський пообіцяв мені кілька сотень дукатів за те, щоб я підтримав його у суперечці, що стосувалася походження грошей, і я запевнив, що гроші були взяті не з козацької каси, а з власних коштів Мазепи. А якби я сказав правду, то виявилось би, що Мазепа привласнив гроші трьох поперед-

ніх гетьманів: Брюховецького, Многогрішного та Самойловича, а також трьох синів Самойловича: Сімеона, страченого за наказом царя у Севську Григорія та засланою в Сибір Якова. Усі ці гроші опинилися у руках Мазепи. Мазепа одержував також прибутки і від оренди, а після його смерті пан Войнаровський забрав усі ці гроші та клейноди, хоча Мазепа не приніс їх з собою на Україну. З допомогою кошового Сірка Мазепа уник смертельної небезпеки і був посланий ним у Батурин до Самойловича, а згодом — до Москви. Тоді він прослужив при Самойловичу 15 років, потім шість років був генеральним осавулом, а коли Самойловича заслали в Сибір, Мазепа заступив його на місці гетьмана і прибрав до рук усі його статки та громадські кошти»¹⁷⁰.

Дослідник Н. Молчановський висловив припущення, що згаданий лист написав П. Орлик¹⁷¹, який боровся за те, аби скарби І. Мазепи належали українському емігрантському урядові, а не А. Войнаровському, який незаконно ним заволодів.

Лист, справді, викликає ряд сумнівів. По-перше, він, адресований королю, подавався у копії. По-друге, насторожує фраза: «пробувши у нього на службі 40 років», тобто з 1669 р. Управителем Шептаківських маєтностей І. Бистрицький став лише 1687 р. Він міг бути слугою у І. Мазепи, але ж після появи на Лівобережжі той сім років не мав якогось значного уряду. По-третє, не відповідає дійсності твердження, що «він (Мазепа. — *Авт.*) прослужив при Самойловичу 15 років, потім шість років був генеральним осавулом». Насправді І. Мазепа став служити на Лівобережжі у 1674 р. Загальна його служба у Самойловича — 13 років, з них 6 років — генеральним осавулом. Такі помилки навряд чи міг допустити І. Бистрицький. Згадані ж неточності могли допустити фальсифікатори, оскільки життєвий шлях гетьмана до 1687 р. знали фрагментарно, приблизно. Разом з тим П. Орлик та старшини справедливо клопоталися про справедливий розподіл військового скарбу, оскільки Карл XII вирішив спір гетьманського генералітету і А. Войнаровського на користь останнього. Адже це відповідало передусім інтересам короля, який потребував коштів і якому легше було домовлятися про позики з небожем гетьмана, ніж із старшинами.

Помер І. Бистрицький у Швеції. В еміграції був також його син.

-
- ¹ Величко С. Літопис. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 354.
- ² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі — Чтения ОИДР). — 1859. — Кн. 1. — С. 104.
- ³ Величко С. Літопис. — Т. 1. — С. 60.
- ⁴ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 464.
- ⁵ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской — обіих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506—1737) (далі — Лизогубівський літопис)// Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов. — К., 1888.— С. 23.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 92.
- ⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 107.
- ⁹ Там само. — С. 101.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Галятовський І. Ключ розуміння. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 367.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648—1782 рр.). — К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. — Ч. II. — С. 198.
- ¹⁵ Окиншевич Л. Діаріуш Івана Биховця року 1704 про відрядження до Криму // Хроніка 2000. — № 34. — С. 94.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі — Акты ЗР). — 1853. — Т. V. — С. 283.
- ¹⁸ Биховець І. Діаріуш // Хроніка 2000. — № 34. — С. 96.
- ¹⁹ Там само. — С. 97.
- ²⁰ Там само. — С. 101.
- ²¹ Там само. — С. 99.
- ²² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 101.
- ²³ Горобець В. Новицький Григорій Ілліч (? — після 1720 р.) // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст. — К.: Видавничий дім КМ Академія, 2001.— С. 393.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — К.: Вища школа, 1981. — С. 132.
- ²⁷ Горобець В. Новицький Григорій Ілліч. — С. 393.
- ²⁸ Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1993. — Т. CCXXV. — С. 235.
- ²⁹ Мацьків Т. Листування Івана Мазепи з Адамом Синявським // Український історик. — 1981. — № 1—4. — С. 198.
- ³⁰ Материалы для отечественной истории.— К., 1855. — Т. 2. — С. 245.
- ³¹ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914. — Т. 1. — С. 852.

- 32 Краткое описание о народе остячком, сочиненное Григорием Новицким в 1715 году. — Спб., 1884. — (Памятники древней письменности и искусства; Вып. 53).
- 33 Там само. — С. 10.
- 34 Там само.
- 35 Сандалюк О. Св. Іоанн Максимович, митрополит Тобольський і Сибірський та його рід // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. — К.: Інститут історії України НАНУ, Центр генеалогічних досліджень (м. Київ), 1996. — С. 121.
- 36 Краткое описание о народе остячком. — С. V.
- 37 Там само.
- 38 Там само.
- 39 Там само. — С. VI.
- 40 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 61. — Спр. 1802. — Арк. 69.
- 41 Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 245.
- 42 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк, 1960. — С. 150.
- 43 Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 105.
- 44 Там само.
- 45 Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 951.
- 46 Письма и бумаги императора Петра Великого. — М.; Л., 1946. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 824.
- 47 ІР НБУВ. — Ф. 61. — № 1804. — Арк. 86.
- 48 Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. I. — С. 126.
- 49 Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. — М., 1995. — С. 741.
- 50 Лист І. Мазепи до царів // Листи Івана Мазепи. 1687—1691 / Упорядник та автор передмови В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. — Т. 1. — С. 450.
- 51 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 185.
- 52 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 148—149.
- 53 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 213.
- 54 Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1258.
- 55 Грушевський О. Глухів і Лебедин // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 61.
- 56 Путро О. З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (середина XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Київ; Запоріжжя: Інститут історії України НАНУ, Науково-дослідний інститут козацтва, 1997. — С. 114.
- 57 Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. — М., 1859. — Т. II. — С. 214.
- 58 Кресін О. Мазепинці. — К., 1994. — С. 55.
- 59 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 372.

- 60 Різниченко В. Пилип Орлик — гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — К., 1996. — С. 256.
- 61 Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 355.
- 62 Путро О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами XVIII ст.) // Сіверянський літопис. — 1998. — С. 8.
- 63 Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 166.
- 64 Гаєцький Ю. Велецький Василь // Києво-Могилянська академія в іменах. — С. 104.
- 65 Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьямъ, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека. — П., 1884. — Т. VIII. — С. 954.
- 66 Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 166.
- 67 Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг. — Одесса, 1896. — С. 37.
- 68 Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 166.
- 69 Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978. — V. I. — P. 333.
- 70 Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 174.
- 71 Там само. — С. 176.
- 72 Там само. — С. 173.
- 73 Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг. — С. 80.
- 74 Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини. — К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. — Ч. 1. — С. 149.
- 75 Статейный список подьячего Василия Айтемирова. — С. 80.
- 76 Там само.
- 77 Там само. — С. 92.
- 78 Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 541.
- 79 Там само.
- 80 Там само.
- 81 Маркевич А. Предисловие // Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг. — С. XII.
- 82 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 160.
- 83 Там само.
- 84 Лисиця Іван // Довідник з історії України. — К.: Генеза, 1995. — С. 162.
- 85 Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 148.
- 86 Харишин М. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. — К.: Венгурі, 1995. — С. 143.
- 87 Там само.
- 88 Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3. — С. 148.
- 89 Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Львів: Світ, 1992. — Т. 3. — С. 8.
- 90 Статті, даніе гетману Івану Мазепі // Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / Упорядник І. Бутич. — Київ; Львів: НТША, 2002. — С. 65.
- 91 Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 127.

- ⁹² Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 20 липня 1689 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 348.
- ⁹³ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (1689 р., без дати) // Листи Івана Мазепи. — С. 353.
- ⁹⁴ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 26 лютого 1690 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 375.
- ⁹⁵ Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы. — М.: Гос. изд. литературы по строительству и архитектуре, 1954. — С. 53.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Сандалюк О. М. Лисиця Яків Іванович // Києво-Могилянська академія. — С. 323.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Соловьев С. История России с древнейших времен. — М.: Издательство социально-экономической литературы. — Кн. VII. — Т. 14— С. 502.
- ¹⁰⁰ Darowski Adam. Szkice historyczne. — Warszawa, 1901. — S. 235.
- ¹⁰¹ Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648—1782 рр.) // Сіверянський літопис. — 1997. — № 4. — С. 60.
- ¹⁰² Літопис Мгарського монастиря (1682—1775) // Пам'ять століть. — 1997. — № 1. — С. 18.
- ¹⁰³ Лист І. Мазепи до царів (лютий 1689 р.) // Листи Івана Мазепи. — С. 301.
- ¹⁰⁴ Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 107.
- ¹⁰⁵ Соловьев С. Знач. праця. — Кн. VII. — Т. 14. — С. 502.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — Т. 2. — С. 482.
- ¹⁰⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 75.
- ¹⁰⁹ Прицак О. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа. Збірник. — Т. 2. — С. 111.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 101.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 103.
- ¹¹⁵ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 146—147.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1912. — Т. 6. — С. 263.
- ¹¹⁸ Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века. — СПб., 1904. — С. 190.
- ¹¹⁹ Кресін О. Мазепинці. — С. 28.
- ¹²⁰ Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 103.
- ¹²¹ Статті, даніе гетману Івану Мазепе // Універсали Івана Мазепи. — С. 64.
- ¹²² Універсали Івана Мазепи. — С. 647.
- ¹²³ Лист І. Мазепи до Станіслава Яблоновського від 27 грудня 1687 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 88.
- ¹²⁴ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 1 січня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 91.

- ¹²⁵ Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 30 січня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 102.
- ¹²⁶ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. — С. 17.
- ¹²⁷ Лист І. Мазепи до Олексія Голіцина // Листи Івана Мазепи. — С. 162.
- ¹²⁸ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 10 травня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 165.
- ¹²⁹ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 20 травня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 179.
- ¹³⁰ Там само.
- ¹³¹ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 19 січня 1689 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 282.
- ¹³² Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 20 листопада 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 253.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 20 січня 1689 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 286.
- ¹³⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1992. — Т. 3. — С. 78.
- ¹³⁶ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (квітень 1688 р.) // Листи Івана Мазепи. — С. 156.
- ¹³⁷ Лист І. Мазепи до Леонтія Неплюєва від 18 травня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 177.
- ¹³⁸ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (літо 1689 р.) // Листи Івана Мазепи. — С. 353.
- ¹³⁹ Роспись вещей // Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 326.
- ¹⁴⁰ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 28 березня 1690 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 384.
- ¹⁴¹ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 29 грудня 1690 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 435.
- ¹⁴² Там само. — С. 438.
- ¹⁴³ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. — Т. 1. — С. 621.
- ¹⁴⁴ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини. — Ч. II. — С. 306.
- ¹⁴⁵ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 130.
- ¹⁴⁶ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. — С. 24.
- ¹⁴⁷ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 199; Універсали Івана Мазепи. — С. 504.
- ¹⁴⁸ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 25.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 26.
- ¹⁵⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 372.
- ¹⁵¹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 26.
- ¹⁵² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 183.
- ¹⁵³ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 112.
- ¹⁵⁴ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 25 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 137.

- ¹⁵⁵ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 24 березня 1688 р. // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. — С. 19.
- ¹⁵⁶ Лист І. Мазепи до царів та царівни від 26 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — С. 138—139.
- ¹⁵⁷ Записка Мазепи князю В. Голицыну // Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — Т. 1. — С. 356.
- ¹⁵⁸ Письмо И. Мазепы В. Борковскому // Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 27.
- ¹⁵⁹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 23.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — С. 130.
- ¹⁶² Alex Gyllenkrooks relationer från Karl XII s Krig. — Stockholm, 1913. — S. 67—68.
- ¹⁶³ Там само.
- ¹⁶⁴ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1994. — С. 42.
- ¹⁶⁵ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. — Т. 2. — С. 7.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 8.
- ¹⁶⁷ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 112.
- ¹⁶⁸ Там само.
- ¹⁶⁹ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). — М., 1990. — С. 124.
- ¹⁷⁰ Єнсен А. Мазепа. — К.: Український письменник, 1992. — С. 158—159.
- ¹⁷¹ Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина. — 1903. — № 1. — С. 98.